

Karády Viktor

FEJTŐ FERENC (1909–2008) EMLÉKÉRE

Szocioanalitikus vázlat egy zsidó-keresztény magyar–európai indulásáról

Nemigen sikerülne nekrológot írnom nemrég igen idősen eltávozott, de örökifjú módon utolsó pillanatáig aktív barátunkról, Fejtő Feriről. A kicsinyített névalak nem valami opportunus kivagyiság akaratlan kitüremkedése. Fejtő tudtommal mindig így hívatta magát, nem Ferencnek, legfeljebb francia barátaitól François-nak – hiszen Molière nyelvén a személynevek nem engednek meg érzelmes minősítést. Bácsizni sem engedte magát. Mindenkörű s az utolsó évtizedekben már rendre fiatalabb ismerőseivel kortársként tartott fenn a korkülönbségre tekintet nélküli, általában közvetlen, baráti kapcsolatot. Mondom, nekrológot nemigen tudnék írni róla, annyira jelenlévőnek tudom ma is, annyira képesnek és örökké késznek egy (immár csak virtuálisként elképzelhető) eszmeceserére. Ezt talán Ő is így gondolta, hiszen abban a megtiszteltetésben részesített, hogy utolsó – már csak diktált – üzenetében feleségemmel együtt említett a hátrahagyott barátok között.

A kései búcsú és a gyász helyzete azonban egy vele szemben fennálló adósságomra is emlékeztet. Amikor kilencvenedik születésnapját ünnepelve kötetnyi tanulmányt ajánlottak neki barátai, életútja kezdeteiről kíséreltem meg egy nagyobb mikroszociológiai elemzést, melynek egyes részletei magyarul meg is jelentek, ha nem is egyszerre.¹ Ez az oknyomozó igényű munka családi körülményein és iskolai pályaképen át katolizálásáig követte a fiatal Fejtő életkezdését. A vallásváltás aktusát beillesztettem a Pécs városi rabbiságon bejelentett kitéréseknek kissé szélesebb makroszociológiai értelmezésébe. Ezt a tanulmányt 95. születésnapja közeledtével annak a zsidó témavilágú francia szaklapnak – a *Cahiers du judaïsme*-nak – ajánlottam közlésre, melynek tanácsadó testületében Fejtő is, jómagam is helyet foglaltunk. Kell-e mondanom, hogy a lap a legutóbbi időig fektette – ha formálisan vissza ugyan nem utasította – tanulmányomat, mely a felelős szerkesztő megítélése szerint minden bizonnyal egy „rossz zsidóról” szólt. A nagy nyugati nemzet zsidóságának hivatalos képviselői ezek szerint még nem jutottak el annak az evidenciának a felismeréséhez, melyről nekem annak idején (1966 felé) kitűnő mentorom, Raymond Aron is beszélt egy kortársának idevágó tévhiedelme kapcsán, ti. hogy a zsidóság a szekularizáció korában már nem vallási kérdés, hacsak ezt nem posztuláljuk normatív formában, mint ahogy a legtöbb izraelita hatóság teszi. A felekezeti zsidóság az érintettek identitáslehetőségeinek egyike csupán, sok helyütt még csak nem is többségi választás eredménye. Fejtő maga mindenképp így gon-

¹ L. MIKROHISTÓRIA ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET EGY NAGYKANIZSAI KISDIÁK ISKOLAI PÁLYÁJÁNAK TÜKRÉBEN. HOMMAGE À FEJTŐ FERENC. A 90 ÉVES FEJTŐ FERENC KÖSZÖNTÉSE EMLÉKEZÉSEKKEL, TANULMÁNYOKKAL, *Világosság*, 1999, 167–177.; MAGYAR, ZSIDÓ ÉS KATOLIKUS. EGY KITÉRÉSI JEGYZŐKÖNYV MARGÓJÁRA. ŰDVÖZLET AZ ÖRÖKIFJÚ FEJTŐ FERENCNEK, *Korunk*, 1999. július, 25–31.

dolghatta. Zsidóságát sohasem tagadta meg, és kései munkásságát végigkíséri az ezzel való szellemi foglalatosság.² Fiatal korában megvalósított katolizálása ellenére végig foglalkoztatta egyik kedvenc szerzőjének, Heinének kései bánata, hogy nem mondanak sírja felett *kaddist*. Gondja volt tehát jó előre kikötni Sitruk francia főrabbiával és Lustiger bíborossal (a magát nyilvánosan szintén zsidónak valló párizsi érsekkel), hogy temetésén mindkét felekezet saját rítusa szerint fogja búcsúztatni. Nem tudom, így történt-e, de emlékszem, mennyire érdekelte kezdetben csak franciául meglévő élettörténeti esszém, és szeretete volna az egészet franciául is, magyarul is nyomtatásban látni. Addig is, míg ez megvalósulhat, megkísérlem a lentiekben – ahogyan talán kívánna volna is – összefoglalni bűvárkodásaim főbb eredményeit.³

Avval lehet kezdeni, hogy Fischel Ferenc Nagykanizsán egy már messzemenően elmagyarosodott neológ zsidó közösségben és különösképp egy a helyi társadalomba erősen integrált, tekintélyes polgárcsaládban született. Ennek a mondatnak minden eleme külön kommentárt érdemelne. Kiemelendő talán a többgenerációs művelt polgári háttér – a Csehországból betelepült Fischel nagyapa már nyomdaüzem-tulajdonos, könyv- és lapkiadó, valamint könyv- és papíráru-kereskedő – és a már általa is képviselt erős magyarságtudat. Pedig az etnikai határsávban élő család egy része horvátországi, de egyes ágai szétrajzottak Szerbiába, Olaszországba, Erdélybe s Ausztriába is. A rokonokkal olykor a német az egyetlen közös nyelv. A család nemcsak nyelvileg és nemzetiségi tudat szempontjából vegyes szerkezetű, de vallásilag is. Az édesanya korán elhalt, és a mostohaanya aktív katolikusként szeretteti meg magát a félárvaságra jutott gyerekekkel. Legjobb gyerekkori barátja is hívő katolikus. Bár emlékezéseiben szerepel egy szimpatikus fiatal rabbi is, előfordul, hogy a gyermek Fejtő misét hallgat. Egy nagybátyja fiatalon katolizál, és a helyi úri társadalom notabilitásaként a rendőrkapitányságig viszi. A család horvátországi ága teljesen elhagyta vallását.

Ugyan 1915 őszén Fischel Ferencet a helyi zsidó elemibe íratják be az állami iskola helyett, akárcsak környékbeli zsidó kortársainak legtöbbszörét, de ennek oka kevésbé a korban természetes iskolai elkülönülés elvének követése, mint a nyilvános jogú zsidó intézmény közismert kitűnősége. Itt egy tanítóra mindössze húsz kisdíák jutott, ami kivételesen kedvező pedagógiai viszonyokra utal. Ezt egyébként igazolja az a tény is, hogy a zsidó elemibe egyre több keresztény gyereket járattak. Az utóbbiak Fischel Ferenc fiúosztályának már a negyedét teszik ki 1916–17-ben, ami rendkívüli számaránynak számít, tekintettel az elemi iskolahálózatban ekkoriban uralkodó – s a keresztény iskolákban egymás között is érvényesülő – majdnem teljes vallási szegregációra. A zsidó iskolák tekintélyét és vonzerjét illusztrálja az ugyancsak a helyi hitközség által fenntartott polgári iskola közönségének összetétele is, melyben már a diákság többsége (58%-a) volt keresztény. Hozzátehetjük, hogy a trianoni országban ez volt az egyetlen

² Lásd különösen a következő, itt az eredeti francia kiadások szerint idézett könyveit: HEINE, UNE BIOGRAPHIE, Paris–Bruxelles, Ed. Maréchal, 1946; LES JUIFS ET L'ANTISÉMITISME DANS LES PAYS COMMUNISTES, Paris, Plon, 1960; DIE ET SON JUIF, ESSAI HÉRÉTIQUE, Paris, Pierre Horay, 1997 (az 1960-as első kiadás utáni második kiadás); HONGROIS ET JUIFS. HISTOIRE MILLÉNAIRE D'UN COUPLE SINGULIER (1000–1997), Paris, Balland, 1997. (Zeke Gyula közreműködésével.)

³ Az életrajzi részleteket illetően Fejtő tartalmukban nem pontosan egyező magyar és francia nyelvű önéletrajzi könyveit használom általában külön utalások nélkül. Az idézetek oldalszámái a magyar kiadásra vonatkoznak. Lásd HOVA REPÜL AZ IDŐ, A DUNA-PARTTÓL A SZAJNA-PARTIG, Belvárosi Könyvkiadó, 1996; MÉMOIRES, DE BUDAPEST À PARIS, Paris, Calmann-Lévy, 1986.

len zsidó polgári, ami nem meglepő, hiszen ezt a népszerű alsóbb középiskola-típust majdnem kizárólag az állam vagy a városok működtették. Befogadottságára, a helyi társadalomban betöltött közhasznú funkciójára világít az a tény, hogy zsidók és keresztények közel azonos mértékben használták ezt a zsidó iskolát, mint a zömmel közületi polgárikat országszerte.

A fiatal Ferencet persze, miután kijárta az elemit, mint polgárgyereket a piaristák vezette gimnáziumba íratják be, hiszen ez az egyetlen helyi középiskola, amelyik a latin érettségivel megnyitja az egyetemek felé vezető utat. Az időpont ominózus, hiszen a fehérterror évében vagyunk. Mégis, a helyi viszonyok kiegyensúlyozottságára jellemző – ahol sem a kommün, sem a fehérterror nem hozott különösebb felfordulást –, hogy egy zsidó fiatal itt még az országos antiszemita hisztéria és az egyetemi *numerus clausus* (1920) idején sem tapasztal semmiféle megkülönböztetést. Az egyetlen helyi klasszikus gimnázium bizonyára nem engedheti meg magának a felekezeti szelekciót úgy, ahogy ez a nagyobb iskolai piacokon – a nagyvárosokban, főképp Budapesten – ez ekkorra már rendszerré vált, amennyiben volt választás más vallású és közületi iskolák között. De talán saját hagyományból sem diszkriminált, hiszen a katolikus iskolák között a piarista rend intézményei bizonyultak végig a legtoleránsabbaknak a nem katolikusokkal szemben. Történelemtanárát, aki egy ízben kétségbe vonta, hogy mint zsidó diákot érdekelheti a nemzeti történelem, apja panaszára az iskolaigazgató megszegyentítő kioktatásban részesíti. Ugyanez a tanár aztán később a család barátjává vált, s feladta judeofób előítéleteit.

Iskolai helyzetét, de egyben liberális polgári öntudatát, ugyanakkor a piarista atyák felekezeti türelmébe – ha nem is semlegességébe – vetett hitét objektív módon is megerősíthette a zsidó kisdiákok kiemelt pozíciója a műveltségi tőke megszerzéséért folyó virtuális verseny helyi erőterében. Míg 1919-ben a nagykanizsai iparostanoncok közé belépőknek alig 5 százaléka zsidó, a fiúpolgáriban már 15 százaléknyan vannak, s a piarista gimnáziumban már ennek közel duplája, 28 százaléknyan. Míg a városban az elemiből kikerült keresztény továbbtanulóknak alig 9 százaléknyi töredéke kerül a gimnáziumba, ez az arány a zsidó továbbtanulóknak éppen kétötödét teszi ki. De a nagykanizsai zsidó diákok az iskolai kitűnőség útján is elől járnak, akárcsak az egész országban, amint ezt vizsgajegyjeik rendre igazolják, mégpedig az osztályszámokkal emelkedő arányban. Míg Fischel Ferenc társai az alsóbb osztályok jeles rendűjeinek éppen 28 százalékat adják, addig a két legfelső, érettségi előtti osztályban már többségét, 54 százalékot. A zsidó diákok itt is elsősorban a nyelvi tárgyakban jeleskednek, bár a testnevelés kivételével teljesítményeik minden tárgyban jelentősen meghaladják keresztény osztálytársaik átlagait, így az 1-től (jeles) 4-ig (bukás) terjedő skálán latinból 0,36 átlagjegynyi különbséggel, míg németből az eltérés 0,42, magyarból 0,23, mennyiségtanból 0,27 átlagjegynyi, szemben a testnevelésben tapasztalható 0,32 átlagjegynyi elmaradásukkal. Nehéz megállapítani, hogy ezekben az ellentétes számokban mennyire a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák önmegvalósító prófécija működik s mennyiben a zsidó miliókben más jelzésekben is tetten érhető értékrend a szellemi javak előnyére.

Mindenesetre az előbbieket Fischel Ferenc iskolai pályájára is rányomták bélyegüket. Ő végig eminens diák, bár nem mindig szerzi meg a legjobb jegyet minden tárgyból. Harmadikban például tornából csak jót kap, s ez megismétlődik hetedikben is. Ekkor még matematikából is becsúszik egy kettes, mint ahogy magaviseletből is az érettségi évében. (Ez utóbbi, a keresztény kurzus szellemiségétől minden bizonnyal nem idegen

okokból, szintén országos trendnek felelt meg: a zsidó középiskolások átlagosan magaviseletből mindig kissé gyengébben szerepeltek keresztény társaiknál e korban.) Mindez nem csorbítja eminens státusát, melyet az iskolai hatóság már negyedikes korában könyvjutalommal is értékelt. Igaz, hogy a 42 erre szánt jutalomkönyvből 12 a Fischel Fülöp és fiai cég adományából származott... Iskolai kitűnőségéhez az elit diákokhoz illő megfelelő legklasszikusabb iskolai választások is társulnak. Az ötödik osztálytól például végig az ekkor már opcionális görögöt is tanul, hatodikban gyorsírást is külön tárgyként, és nyolcadikban már tagja az énekkarnak. Ez utóbbi egy zsidó diák részéről egyértelműen asszimilációs lépésnek tekinthető, hiszen a katolikus gimnázium énekkara templomi kórusként is szolgált. A felső osztályokban Fischel Ferenc természetesen az önképzőkör aktív tagja lesz, és több dolgozatával nyer el önképzőköri pályadíjat. Az érettségi évében premizált dolgozatának tárgya A magyarság küzdelme a nyugati kultúráért (különös tekintettel az irodalomra). Ez a témaválasztás akár későbbi irodalomtörténeti tevékenységét is előlegezhette.

Fischel Ferenc a nyolc jelesen érett között van az 1926–27-es iskolaév végén, akik ebben az évben a jelöltek közel harmadával ritka magas kitűnőségi arányt képviseltek. Váratlan azonban, hogy az iskolai értesítő tanúsítása szerint az érettek legtöbbször nem jelzett idegen nyelvtudást, míg három németül és egy olaszul is beszélt. Bár az adat nem nevesített, feltehetjük, hogy az utóbbi Fischel Ferencre vonatkozhatott. A nagykanizsai érettek ekkori pályaválasztási opciói között viszont nem találni a bölcsészkart, ami vagy azt sugallja, hogy fiatal barátunk ekkor még nem döntött erről a korban igen ritka tanulmányi választásról (ami országosan az éretteknek mindössze hat-hét százalékat mozgósította), vagy bejelentését félreértelmezték. A katolikus gimnáziumokból leginkább a tanító rendekbe jelentkeztek a bölcsészet felé orientálódó diákok, talán emiatt sikkadhatott el a publikált listán hősünk hivatalosan deklarált jövőterve.

Pedig az irodalmi érdeklődés már minden bizonnyal egyértelműen jelen volt számára a lehetséges szakmai választások között, hiszen az érettségin elért sikernél is fontosabb elégtételt hozott neki az országos irodalomtörténeti tanulmányi versenyen szerzett második helyezés. A fővárosban rendezett honi diákolimpia nagykanizsai jelöltjét a piarista rend pesti székházában látták vendégül. Vörösmarty világlátásáról szerkesztett dolgozata talán csak egy műhiba miatt (a tintatartó a már kész dolgozatra borult) nem érdemelte ki a legjobb minősítést. A ritkaságzámba menő vidéki második helyezett így is elvben jogot formálhatott az Eötvös Collegiumba való felvételre. Persze a zsidó diákkitűnőség számára csak elvi ígényről lehetett szó a hivatalosan továbbra is érvényben lévő *numerus clausus* idején. Az immár híres „kitűnőek iskolájában” még a liberális korban is alig voltak képviselve (az összes felvett mindössze három százalékaival) zsidó diákok, hisz állami ösztöndíjhoz már ekkor is nehezen jutottak zsidók. De az érintettek nem is igen jelentkeztek tanári szakra, hiszen az oktatási piac nagyrészt a keresztény egyházak felügyelete alatt állt, és az állami gimnáziumokban (nem beszélve az egyetemekről) pedig messzemenően érvényesült az összes közületi pályára jellemző – ugyan 1919 előtt még legtöbbször nem kimondott, de annál hatékonyabban alkalmazott – zsidóellenes diszkrimináció. Ennek tudatában kevés érintett jelölt kereste a tanárságra való képesítést, mint például az Eötvös Collegiumba való bejutást. Bár a bölcsészkarok népességében 1919 előtt – ugyan a többi nagyobb tudományágét el nem érő, de szintén nem jelentéktelen – zsidó túlreprezentáció figyelhető meg (főként Budapesten), ennek kedvezményezettjei legtöbbször a doktorátuson

keresztül vagy akár a nélkül is elérhető humán értelmiségi szabadpályákon (mint az irodalom, a sajtó, a folyóirat-szerkesztés, a könyvkiadás) igyekeztek érvényesülni. Tudjuk, ez lesz Fejtő útja is, bármily „túldeterminált” lett légyen körülményei által ebbéli választása. Ebben a helyzetben „érthető” – az uralkodó keresztény kurzus logikájában –, hogy a Collegium egyébként liberális beállítottságú igazgatója a bejelentkező zsidó diákkitűnőségnek – „ha csak a forma kedvéért is” – a kikeresztelkedést ajánlotta a neki mintegy hivatalból kijáró felvételi esély realizálása végett. Ezt a katolizálásra érzelmi- leg már beállított, de önérzetes jelölt megrendülten utasította vissza.

A kudarc, bármily keserűen érinti, nem veszi el kedvét a most már láthatólag egyértelműen kijelölt bölcsészpályáról. Talán annál kevésbé, mert felvételt nyer a pécsi bölcsészkarra a szülővárosa közelében nemrég megnyílt egyetemen (mely hivatalosan az 1912-ben alapított pozsonyi egyetem jogörököséként fungált). Életrajzi beszámolóí szerint ez közvetlenül a katolizálás aktusa után történhetett, hiszen nagykorúságának kezdetére, tizennyolc éves korára teszi kitérését. Az emlék valószínű, és mind egzisztenciális szempontból, mind a kamaszkori válságok lezajlása szempontjából oppor- tunista, legalábbis oppor- tunus lépésre engedne elvben következtetni. Egyrészt a korai kitérés mintegy meghosszabbítja a keresztény státus élvezeti idejét az életciklusban: ezért is találni közel kétharmadnyi (65%-ot) harminc évnél fiatalabbat az összes pécsi zsidó kitérő között (65%-a) az 1923 és 1938 közötti években, amikor a zsidó népes- ségben e korosztály aránya csak egyharmadnyi. Másrészt, konkrétan, a keresztlevéllel jelentkező egyetemi beiratkozó nem esett volna már a *numerus clausus* hatálya alá. Ez mégsem így történt. Fischel Ferenc 1927. október 5-én még zsidó vallásúként iratko- zott be a pécsi bölcsészkarra az egyetemi matrikula tanúsága szerint. Ez még akkor is meglepő, ha tudjuk, Pécsen a zsidó felekezetűek a többi főiskolai intézménynél sok- kal könnyebben válhattak egyetemi polgárrá. A dunántúli egyetemen ugyanis sokáig (az 1930-as évekig) alig érvényesült a fővárosban a lehető legbrutálisabban kierősza- kolt – s a profotasiszta diákszervezetek rendezte rituális „zsidóverésekkel” megerősít- tett – zárt számok rendszere. Ez részben az evangélikus iskolai hatóságok viszonylagos liberalizmusának tudható be, akiknek középiskolái – ugyan sarcnak is beillően magas tandíjak fejében – a zsidó diákság privilegizált képzőhelyeiként szerepeltek még a dua- lista kor után is. Márpedig a pécsi *alma mater* – nem utolsósorban az ide csatolt (bár Sopronban működő) lutheránus teológiai kar révén – a korabeli felsőoktatás szimbo- likus rendjében evangélikus érdekszféra volt (amint a pesti még mindig inkább kato- likusnak és a debreceni egyértelműen reformátusnak számított). A pécsi egyetem be- fogadói hajlandósága annak is köszönhető volt azonban, hogy a sokszor Pestről kizárt zsidó beiratkozók kirekesztésével az új egyetem elvesztette volna közönségének jó ré- szét (az orvosi karon egyenesen ennek többségét). Az adatokból mindenesetre meg- erősítést nyer az Eötvös Collegium-i epizódból is nyilvánvaló tény, hogy Fischel Ferenc nem egyetemi pályája egyengetése végett hagyta el formálisan a zsidó vallást.

Pécs mindenesetre nem csak képzésében játszik meghatározó szerepet, amennyiben itt tette le az 1927–29-es évek alatti négy félév hallgatása után esedékes bölcsészeti alap- vizsgát német–magyar szakon 1929-ben. Ezután, húszévesen kerül a pesti egyetemre, ahol pályafutását a doktorátus előtt félbeszakítja részvétele egy kommunista diákszervezke- désben, az ezt követő letartóztatás, többnapos rendőrségi tortúra (a szó fizikai értelmé- ben) és a több hónapos börtönélmény. De előtte Pécsen következik be katolizálása is.

A hely nem közömbös, mint ahogy a nagykanizsai háttér sem volt az. Mindkét vá- ros kiemelt, dominánsan katolikus lakosságú asszimilációs központ. Az 1941-es nép-

számlálás az utóbbiban 10,7% keresztényt talál a zsidótörvények áldozatai között, Pécssett egyenesen 13,8%-ot, a trianoni ország vidéki zsidóságának 7,3%-ával szemben. A keresztény zsidók magas aránya tekintetében Pécs az ország harmadik települése Budapest és Szeged után. Láttuk, Fejtő családjában a templomba járó katolikuság nem ismeretlen, s apja második házasságából született Kornél öccsét eleve megkeresztelték. Igaz, hogy Kornél – akit honukat Ukrajnában védő honfitársai gyilkolnak majd meg mint munkaszolgálatost – magát „magyar katolikus zsidónak” tekintette, s ez a meghatározás Fejtőre is ráillett katolizálása után is, melyet azonban ő életírásában misztikus élmények, spirituális keresés, a család, a közeli baráti kör s a piarista gimnázium közegében szerzett hosszú előkészítő tájékozódás eredményeként ír le. „*Konverzióban nagy szerepe volt az egyházi zenének, a latin misének, az evangéliumi szövegek varázsának, sőt egy bizonyos romantikus érzelmenek is, nevezetesen, hogy teljes közösségben akartam élni a barátommal, aki misztikus volt, és a miszticizmus ragályos.*” Emellett, nem tagadja, hogy kitérése „*benne volt asszimilációs vágyam logikájában is. Szerettem volna kiszakítani magam a kisebbségi létből...*” (55.). A keresztvíz alá egy helyi cisztercita egyetemi tanár kíséri, míg a helyi főrabbi, akinél aktusát szintén be kellett a törvény szerint jelenteni – funkciójának megfelelően – megátkozta. Utólag helyzetét így kommentálta: „*Szerencsére átka nem fogott, s végül lényegében visszatértem az Úristenhez, anélkül, hogy a zsidó Jézust cserbenhagytam volna.*” (56.)

Habár nem tudjuk katolizálásának szellemi gyökereit saját értelmezésénél jobban tisztázni, ezek a spirituális dimenziók a neobarokk társadalom katolikus reneszánszában a korábbinál kevésbé ritkán jellemezhetők a polgári értelmiség felnőtté váló gyermekeit, akik a Biblia és apologetikai művek mellett Tóth Tihamér *Tiszta férfúsága* olvasásán nevelkedtek. A fiatal Fejtő számára mindenesetre a kitérés, láttuk, nem a célszerűség diktálta lépés volt abban a korban, amikor az 1919–20-as évek „kitérés-i láza” után országosan minimálisra csökkent – bár továbbra is a dualista kor arányának mintegy duplája szintjén – a zsidó vallást elhagyók száma. Pécssett 1923 és 1930 között évente átlagosan alig több mint nyolc kitérést regisztrált a rabbiság, míg a következő a zsidótörvényeket megelőző nyolc évben már ennek duplájánál is többet, tizenhetet. Mégis, hősünk egzisztenciális jellemzői teljesen beleillettek a zsidóságot ekkoriban Pécssett elhagyók kollektív profiljába.

A fiatalkorú kitérés, mint már említést nyert, ennek fontos részét képezte. A katolikus opció adva volt ebben a katolikus többségű városban, ahol a zsidó konvertitáknak mindössze 15%-a lett protestáns. A felemlégetett rabbinikus átok nyilván annak a fiatalnak szólt, aki nem volt hajlandó megígérni – mint férfi pályatársainak ötöde –, hogy alkalomadtán visszatér ősei felekezetéhez. A német családnevű Fischel Ferenc osztozott ebben a tulajdonságban az érintettek nagyobb részével (60%) – amit persze inkább úgy kell értékelni, hogy a vallásváltás és a névmagyarosítás gyakran – bár nem szükségszerűen – együtt járt egy olyan alnépességben, melyről tudni lehet, hogy a XVIII. század vége óta majdnem kizárólag idegen (főleg német) családnevet viselt. Fischel Ferenc is Fejtővé válik nemsokára ezután, bár névmagyarosításának dátuma ismeretlen. Ehhez tudni kell, hogy a keresztény kurzus 1938 előtt nem állította le, csupán valamegyest megnehezítette a szimbolikus önbemutató nemzetiesítésében (az összes 1894 és 1918 közötti érintett mintegy 60%-ával) korábban élenjáró zsidóság névcseréjét. Barátunk osztozott a pécsi kitértek túlnyomó többségével (82%) abban is, hogy másutt született, s feltehetően részben a vallásváltás aktusának abszolválása végett jött Pécsre.

Ez sokuknak bizonyos lehetőséget nyújtott arra, hogy lépésüket szűkebb környezetük előtt legalább átmenetileg elrejtse. Végül a pécsi zsidó áttérők több mint negyede (27%) hozzá hasonlóan diák és nem csekély töredéke diplomás értelmiségi (17%) volt, a magánhivatalnokok (7%) és közalkalmazottak (14%) mellett – ami jól mutatja, hogy a kitérés mozgalom túlnyomórészt a művelt zsidó középosztály fiatal elemeit ragadta magával.

Mindezzel le is zárhatjuk Fejtő önképzési életfázisának sommás szocioanalitikus tárgyalását. Induló évei után felívelő irodalomkritikusi, történelmi és politikai elemzői pályájára máris számos más természetű oknyomozó tanulmány reflektál.